

Imranali Panjwani (ed.), *The Shi'a of Samarra: The Heritage and Politics of a Community in Iraq*, London: I.B.Tauris, 2012, 291 pages.

חצי לשמה

קשה להתחקות אחר קסמו המתעתע של ספר קטן זה. מעקב אחרי הנושאים הנידונים בו מגלה שהוא אינו מתבייש לעסוק במה שמלומדים רבים יחשבו לאישי מדי והקשרי מדי לדיון אקדמי – כמו שיפור מוסריותה של החברה, קידום אחדות לאומית (בעיראק) וחזוק של יחסים קהילתיים. אלו הם יעדים להגשמה יותר משהם נושאים לדיון למדני. הטיעונים המוצעים בספר כדי לקדם את הגשמת היעדים הללו מפתיעים גם הם. אגע בכמה מהם בפרוטרוט בהמשך, אך כדי לסבר את האוזן אפשר לומר כבר כעת שהם מיושנים כל כך, עד שהם נהיים חדשניים. מקום רב מוקדש בספר להגדרות, ורבים מן הטקסטים הנבחרים נקראים קריאה מילולית וישירה, כאילו הכותבים לא חוו את המפנה הלשוני ולא שמעו מעולם על משחקי הלשון הקיומיים של ויטגנשטיין. קטעים רבים בספר מלאים ניסוחים הגורמים לפניו של אקדמאי מן השורה, המורגל בציניות ביקורתית, להתכרכם במבוכה. הנה, למשל, ההקדשה בספר: 'לכל מי שאיבדו את חייהם בגלל זעמם של אחרים, ומעולם לא זכו להזדמנות לבטא את כישרונותיהם כדי לקדם את שגשוגה של האנושות. מי ייתן ואלוהים יברך את השפות והצבעים שלא היו מעולם'.¹

ובכל זאת, קסמו של הספר נוכח ובעל משמעות. המחברים שתרמו לו, ובמיוחד המבוא שכתב העורך, אמראנעלי פאנג'וואני, מציבים סדר יום בלתי שגרתי בכל הנוגע לחקר המזרח התיכון בכלל, ולחקר האסלאם השיעי בפרט. נכונותם של המחברים להכיר בפה מלא בממד 'המגויס' של כתיבתם פותחת אופקים חדשים לפני הקוראים והחוקרים הפוטנציאליים. כוחם של אופקים אלו בהזרה של מה שנחשב מובן מאליה, של (אם יורשה לי להשתמש במילה טעונה כל כך) – המציאות. בעקבות הדיון הנערך בספר, מה שנראה כמוסכמות מובנות מאליהן של מחקר אקדמי וניתוח לכיד ונהיר נהפכים, במידה מסוימת (ובהמשך אבקר את 'מסוימותה' של אותה מידה), מושא לשאלות לא מעטות.

ברשימה קצרה זו אתמקד במבוא לספר, שכתב, כאמור, העורך אִמְרָאנְעֵלִי פִּאנְג'וֹוָאנִי. פאנג'וואני שוקד בימים אלו על סיום עבודת הדוקטור שלו בתאולוגיה ובמדעי הדתות בקינג'ס קולג' הלונדוני. אבחן את הדרך שבה הוא מציג לפני הקורא את התמות הראשיות של הספר, ובעיקר את החידוש המתודולוגי המעסיק אותו –

1 כל התרגומים הם שלי, א"ג.

הדרך הראויה לחקור את מורשתן של דמויות דתיות מקודשות ואת השפעתן, ובעיקר את האמאמים השיעים. ליתר דיוק, פאנג'וואני טוען שמורשתם של האמאמים איננה רק נושא הראוי למחקר בכלים 'פנימיים' – 'פְּקָה' (תורת המשפט), 'חֲדִית' (תורת המדרש) ו'מִנְטָק' (תורת הלוגיקה) – אלא גם נושא שיש לעסוק בו לטובתה של החברה הכללית, הזקוקה למקורות השראה ראויים. ברשימת ביקורת זו אטען שמבוא זה מגלם את רוחו של הספר ואנסה לשרטט כמה מכיווני המחשבה הנראים בעיניי בשלים לפיתוח. אפתח בתיאור קצר של תוכן הספר ואחר כך אתמקד במבוא.

הספר מציע מגוון נקודות מבט על הקהילה השיעית בעיר העיראקית סַמָּארה, אחת הערים העתיקות במדינה ומרכז שיעי מראשיתה של השיעה בהיותה קהילה דתית ופוליטית. בסמארה ניצבים קבריהם של האמאם העשירי והאמאם האחד-עשר של השיעה התרי-עשרית, עֲלִי אֶל־הַאדִי וְחֶסֶן אֶל־עֶסְפֶּרִי. כמו כן, סמארה היא מקום מגוריו האחרון הידוע של האמאם השנים-עשר, המהדי, המשיח השיעי שעתיד לחזור בקץ הימים. ב־22 בפברואר 2006 פוצצה כיפת הזהב המפורסמת (והעצומה) של אֶל־עֶסְפֶּרִי, מוקד העלייה לרגל המרכזי של העיר. הפיצוץ, שהיו בו גם אבדות רבות בנפש, הצית גל של עימותים אלימים בין סונים לשיעים בכל רחבי עיראק. הפיגוע היה לסמל לתהוה ובוהו שהשתרר במדינה בעקבות פלישת ארצות הברית ב־2003. הספר שלפנינו מבקש להשתמש בעיר סמארה כבעדשה רב-מוקדית שדרכה אפשר לבחון את הקיום השיעי בשלושה מרחבים עיקריים: המרחב העירוני-מקומי, המרחב ההלכתי-תאולוגי (ואולי אף ההיסטורי), והמרחב העיראקי הלאומי. שלושת המרחבים (ועל בסיסם, שלושת החלקים בספר) אינם נפרדים לגמרי זה מזה, אלא מעצבים זה את זה. מבט מהיר ברשימת המחברים המופיעה בסוף הספר חושף שילוב מעניין בין היסטוריונים שאינם שיעיים (בדרך כלל אנגלוסקסים או ממוצא אירופי) בעלי הכשרה וקריירה אקדמית, לבין מלומדים שיעיים (שמקצתם אינם אקדמאים מובהקים) הקשורים למרכז ללימודים שיעיים (Centre for Islamic Shi'a Studies – CISS) שהוקם בלונדון ב־2007. המלומדים השיעיים, צעירים ומבוגרים, מחויבים בכתיבתם לקידומו של סדר יום קהילתי ומוסרי. הם עושים זאת, כאמור לעיל, בישירות ואף בתמימות. לא רק טקסטים נקראים מתוך חיפוש אחר 'משמעות' שאין בלתי, אלא גם מצבים היסטוריים ועכשוויים. לעומת זאת, האקדמאים המערביים עוסקים בנושאים בעיקר בעזרת עבודת מחקר היסטורית, המעניקה ליוזמות השיעיות עיגון ורוחב יריעה מחקריים. בכל אחד משלושת חלקי הספר משולבים גם מלומדים שיעיים וגם חוקרים שאינם שיעיים.

החלק הראשון של הספר עוסק בהיסטוריה של 'הציון' (the shrine) של סמארה ושל העיר כולה. הפרק הראשון בחלק זה עוסק בסמארה בהיותה ביטוי למורשת השיעית ולתרבותה; הפרק השני עוסק בציון בהקשר היסטורי רחב יותר; והפרק השלישי, שכתב

אדריכל ופעיל שיעי, עוסק בבנייתו המחודשת של אל-עסכריין, הציון של סמארה, בהיותה חוויה מבשרת טובות לאפשרות הקיום המשותף של שיעים וסונים בעיראק. חלקו השני של הספר עוסק בחייהם ובמורשתם ההלכתית של דמויות דתיות בולטות בהיסטוריה של סמארה. הפרק הראשון בחלק זה (והרביעי בספר כולו) עוסק במציאות הפוליטית, וליתר דיוק, בסבך הפוליטי שמולו עמדו האמאם העשירי והאמאם האחד-עשר בסמארה. הפרק השני בחלק זה בוחן את התפתחותה של הלמדנות השיעית לפני עלייתו לגדולה של מִיֶּרְזָא שִׁירָאזִי ואחריה ובמורשתו האינטלקטואלית. בהיסטוריה המודרנית של איראן יש לשיראזי מקום של כבוד, והוא נחשב לדמות הלכתית ולגיבור עממי. לשיראזי מיוחס פרסומו של פסק ההלכה שקבע בתחילת העשור האחרון של המאה התשע-עשרה שהזיכיון שנתנה חצר המלוכה הקג'ארית לחברה מערבית לניהול כולל של תהליך גידול, עיבור, יצור והפצת הטבק באיראן, הופך את תוצרי הטבק לטמאים, ולכן יש להפסיק לצרוך אותם. 'מרד הטבק', כך נודע האירוע הזה לימים, נחשב בתודעה הציבורית המתהווה באיראן למהפכה העממית הראשונה של המאה העשרים ולעימות הפומבי הראשון בין המלוכה לבין אנשי הדת, עימות שבו יצאה המלוכה וידה על התחתונה. בעקבות פסק ההלכה של שיראזי חזר בו השאה מהחלטתו, וכפי שמספרות האגדות האורבאניות של התקופה, גם השאה עצמו לא היה יכול לעשן את הטבק החביב עליו. מעבר לאירוע היסטורי-מיתולוגי זה, היה שיראזי הסמכות ההלכתית העליונה באיראן ועיצב תחומים רבים במחשבה ובפרקטיקה ההלכתית של אנשי הדת השיעיים. הפרק השלישי בחלק השני עוסק בהשקפותיהם של אנשי דת שיעיים בכירים שהגיעו מלבנון על המדרסות השיעיות הגבוהות ('הַחֻוֶּה') של עיראק בנג'ף ובסמארה ובהשפעתם, ונידונות בו כמה סוגיות היסטוריות, ובהן המאבק בין ערי הקודש השיעיות בעיראק על הבכורה ההלכתית.

דרך העדשה של סמארה, חלקו השלישי של הספר עוסק במעמדם של השיעים בעיראק של ימינו. הפרק הראשון בחלק (והשביעי בספר כולו) מנסה להפריך כמה מוסכמות יסוד בכל הנוגע ליחסים השוררים כיום בין סונים לשיעים בעיראק. בעיקר, המחבר טוען שקשה לזהות עימות גלוי וברור בין שיעים לסונים בהיסטוריה של עיראק המודרנית, ובוודאי שלא עימות בעל עומק היסטורי. המחבר אף מדגים את מחויבותם המשותפת של סונים ושיעים לזהות לאומית עיראקית. בעזרת שילוב בין כמה שדות מחקר (בעיקר היסטוריה וענפים במדעי החברה), הפרק השמיני בספר בוחן מקרה מבחן מסוים של דו-קיום – חוויותיהם של שיעים באזורים שמצפון לבגדאד בעיראק של ימינו. מחברו של הפרק, ריינר ויסר (Visser), חוקר נורווגי, הוא אחד המומחים לעיראק כיום ואף משמש עורך של אתר אינטרנט המוקדש לבחינות מעמיקות של סוגיות בעיראק של ימינו. הפרק האחרון בספר עוסק במתח בין זהות אזרחית לזהות דתית בקהילה השיעית העיראקית ודן, בין השאר, במתחים המאפיינים את המודרניות בקהילות מסוג זה.

לספר כמה נספחים מעניינים, והם מעצימים את האפשרות העומדת לפני הקוראים להיחשף לקיום השיעי מנקודת מבט חוייתית. הנספח הראשון הוא צילום של טקסט המתעד בכתב שיעור שנתן בעל-פה מירזא שיראזי, איש הדת שפועלו הוזכר קודם לכן. הנספח השני מביא את נוסח הטקסט שאומרים עולי הרגל השיעים הממלאים את חובת הביקור בציוניהם של האמאמים, בערבית המקורית ובתרגום לאנגלית. טקסט זה ראוי לציון בהחלט בשל היקפו והעבודה הדקדקנית שהושקעה בתרגומו, וניכר בו שהוא מבקש להעביר חוויה דתית מטלטלת למי שאינם חווים אותה בדרך כלל. גם כאן כדאי להדגיש את הגישה הישירה שהעורך נוקט, גישה שלפיה הצבתן של מילים על דף היא בעלת ערך אמיתי במסגרת הניסיון להעביר חוויה רב-חושית כמו עליה לרגל. הנספח השלישי מתעד במעין יומן, חוויה אישית של עולה לרגל לעיר סמארה.

המבוא *Contextualising the Spiritual and Intellectual Heritage of the Samarran Shi'i Imams* של אמראנעלי פאנג'וואני מתחיל בשני הפיגועים שזעזעו את סמארה ב-2006 וב-2007. על פי פאנג'וואני, הרס מעורר תחושה של אובדן מה שהיה יכול להיות: 'חיים, משפחה, כישרון, ידע, תרבות, מורשת, ומקום בלבו של העולם בהיותו ייצוג של המגוון ושל אפשרויות הגדילה של האנושות עצמה'. פאנג'וואני ממשיך וכותב: 'זוהי בדיוק הרוח שעליה מבוסס הספר: ההבנה שסמארה הייתה עיר כזאת, בעלת פוטנציאל בלתי מוגבל (פוטנציאל שעדיין יש לה) לתרום את המורשת היחודית שלה לעולם. העיר מעוררת תחושה מלנכולית, אך גם תקווה ותשוקה'. פאנג'וואני ממשיך ומתאר את שני הפיגועים שזעזעו את העיר, אך קובע גם ש'למרבה העניין, מתעוררת אופטימיות הולכת וגדלה באשר לעיר – אופטימיות שמתגלה בכל הפרקים בספר זה'.

מקורה של האופטימיות בשיתוף הפעולה בין כל תושבי העיר – כורדים, סונים ושיעים – בבנייה מחודשת של הציון. גם הקהילה הבין-לאומית, בדמות אונסק"ו, התגייסה לסייע בשיקום. אולם אני מבקש שלא להתרכז בחוויות 'מהשטח', אלא בכיוון שמתווה פאנג'וואני כבר בתחילת המבוא, הכיוון הרוחני. ההרס, התופעה ההיסטורית הממשית, מעורר מודעות (שבדרך כלל מדוכאת) למה שהיה יכול להיות. העורך מבקש לעסוק במפורש בהיבטים של קיום שיעי הנשענים על הרוחני בשני מובנים עיקריים: הראשון הוא האפשרות המתמדת העומדת לפתחו של אדם לשיפור עצמי, אפשרות התלויה בבחירה של אדם לאמץ אותה; השני הוא מה שמלווה את האדם אף שנותר תמיד מחוץ להשגתו – הקדושה. שני ההיבטים האלה מתלכדים בטקסט של פאנג'וואני לכדי ניסוח מגובש של מצע מטא-מחקרי.

פאנג'וואני מונה ארבע תמות עיקריות שהספר עוסק בהן: סמארה, שיעה, מורשת ופוליטיקה. כאמור לעיל, העורך מתחיל את הבירור המושגי והרעיוני בהגדרות

מילוליות וישירות ככל האפשר. הוא אינו מתקשה לספק הגדרות ל'סמארה' ול'שיעה'. 'פוליטיקה' היא בעבורו ברירת המחדל, ברה מוגבלת משהו, לעיסוק במזרח התיכון, אך את עיקר המקום הוא מקדיש להגדרת המושג 'מורשת' (heritage). הוא מתאר באריכות יחסית את התפתחותו של המושג מבחינה משפטית בשלושים השנים האחרונות. מורשת היא, בראש ובראשונה, מורשת פיזית ומוחשית. מורשת היא זכויות קרקע, קניין, רכוש, ארכיטקטורה, בתי גידול טבעיים והנוף הפיזי בו ממוקמות החברה והתרבות. אמנת אונסק"ו מ-1972, שעסקה במורשת עולמית ובהגנה עליה, קבעה את האופי הגשמי של מורשת כזאת. רק שלושים שנה לאחר מכן היה הארגון בשל מספיק כדי לאשר את 'אמנת המורשת הבלתי מוחשית' (Intangible Heritage Convention). אמנה זו מכירה בקיומה של 'מורשת תרבותית', ומבהירה שהיא אינה מתמצה ב'אנדרטאות או באוספים של חפצים. היא כוללת גם מסורות וביטויים חיים שירשנו מאבותינו ונעביר הלאה לצאצאינו, ואלו כוללים מסורות בעל-פה, אמנויות במה, פרקטיקות חברתיות, טקסים ופולחנים, אירועים חגיגיים, ידע ופרקטיקות הנוגעים לטבע, ושלל הכישורים הנדרשים כדי לעסוק באומנויות (crafts) מסורתיות [...].

פאנג'וואני מספר שבמהלך העבודה על הספר התעוררו דיונים בדבר המונח שישקף נאמנה את הדרך שבעזרתה אפשר לחקור ולהעריך את הקיום רב המוקדים של אמונה ושל קהילה. המונח 'מורשת' נבחר כיוון שהוא המכנה המשותף הרחב ביותר למחקרים המופיעים בספר. מחקרים אלו מבקשים לממש פוטנציאל, ולפיכך הם מחויבים להכיר את המצב הקיים היכרות מעמיקה ככל האפשר. בהקשר זה, עומק הוא רוחב. חיותן של קהילה ואמונה טמונה ביכולתן להתפרש על פני מגוון גדול של תחומי חיים ולשאוב מכולם עניין, רלוונטיות ומרץ. מי שמתעניין ב'עצמי' קולקטיבי לא ישלים את עבודתו אם יגביל את דיונו להיבטים כלכליים, חברתיים או פוליטיים. מקומם של היבטים אלו חשוב, כמובן, אך העיקר הוא הגישה למושא המחקר כאל מעשה מרכבה שעבודת ההרכבה שלו היא חלק חיוני מן הניתוח המחקרי שלו. במילים אחרות, זהו מודל של עבודה מחקרית בעלת ממד אתי ברור. מטרתו של מחקר כזה אינה רק הארה, אלא גיבוש, אישוש ושיפור. אפשר להתחכם ולומר בביקורת שאין לצפות למודל אחר מקבוצת חוקרים שרוב חבריה הם חברים מחויבים באותה קהילה. סביר אפילו להניח שפאנג'וואני עצמו היה עשוי לאמץ את הגרסה הצרה של הטיעון שהעליתי. ובכל זאת, אני מבקש לטעון שמדבריו של פאנג'וואני עולים קווים מנחים למחקר של קהילות ואמונות באשר הוא, ולא רק למחקר של שיעים בידי שיעים.

עדות לכך אפשר לקבל מן השלב הבא בטיעון של פאנג'וואני, שלב הנוגע לתרומה האפשרית של עיסוק עכשווי בדמויות מקודשות. גם כאן הוא מקדיש מקום רב להגדרות. נדמה שהוא נאחז בהגדרות כדי להגן על עצמו מפני ביקורות עתידיות על אופיו 'המגויס' של המחקר. הוא כותב: 'לפני שנצלול לעומק חייהם

של האמאמים השיעים מסמארה, מן ההכרח להציב דמויות מקודשות בהקשר אקדמי ראוי'. פאנג'וואני עושה שימוש במגוון המילים הגדול יחסית שמציעה האנגלית לדיון בקדושה. הוא מגדיר דמויות מקודשות (holy figures) כך: 'Sacred persons with high virtues, often in a Godly or religious context'. אולם הבעיה של פאנג'וואני היא שהעוסקים בדמויות כאלה, מכל היבט שהוא, מזהים את הדמויות האלו רק בהקשר דתי או תאולוגי טהור, הקשר הרלוונטי רק לחסידיהן. וכדי לייצר אלטרנטיבה לגישה זו הוא מבקש לבחון את מקורה של ההתנגדות לעיסוק המחקרי המקצועי בדמויות מקודשות. לטענתו יש שתי סיבות עיקריות לכך:

הסיבה הראשונה היא שמחקר הנוגע למעשיהן של דמויות מקודשות עשוי לכוון לחזון אנושי נעלה הנוגע להעלאתה של החברה מרמת קיומה הנוכחית, הנמוכה, לרמת קיום נעלה יותר. ניסיון כזה ייתקל, מן הסתם, במגבלות היסטוריות ואפיסטמולוגיות, והוא תובע ממי שיבחרו בו נכונות להסתכן. לפיכך, טוען פאנג'וואני, רבים מעדיפים לצמצם את הדיון בדמויות מקודשות, כיוון שצמצום זה מוביל לניתוחים בטוחים וודאיים יותר. הוא מציע לשרטט רשת רחבה יותר של נקודות ציון, שתאפשר לנו לא רק להבין אלא אף להזדהות עם המשמעויות הנוצרות מפעולותיהן של דמויות מקודשות בעלות נוכחות היסטורית. 'כיצד דוכאו דמויות אלו? מה הצליחו לעשות? כיצד השפיעו על האנשים שחיו סביבן? מדוע הן ממשיכות למשוך חסידים ותלמידים גם כיום?' אלו הן דוגמאות לשאלות שיכולות לכוון מחקר אקדמי ראוי בנושא.

לכך מוסיף פאנג'וואני את הרלוונטיות ההולכת וגוברת של אמונה, תאולוגיה ודת במסגרת תהליך יצור הידע הסוציולוגי בעולמנו הפוסט-מודרני. בעידן שבו זהויות מסורתיות הולכות ומתפוררות אל מול הקונפורמיות הניהולית-מקצועית, מציעה דתיות אפשרות להתחדשות, הטמונה ביכולתה של הדתיות להציע ערכים מוסריים, חברתיים וטרנסצנדנטיים המתעלים מעל לאינטרסים אישיים יחידניים ומסייעים ביצירתן של זהויות בעלות שורשים עמוקים. פאנג'וואני מדגים אפשרות זו כאשר הוא בוחן סיפור מחייו של האמאם העשירי, עלי-אל-האדי. במהלך הסיפור מוחל אל-האדי על כבודו כדי לסייע בריפוי של אל-מתנכל, הח'ליף העבאסי של סמארה. בתמורה מוותר הח'ליף על תכניתו להתנכל לאמאם ומבקש את סליחתו. פאנג'וואני סבור שקורבנו של האמאם העשירי נועד לעורר רגשות חיוביים בסביבתו, רגשות המתעוררים מתוך קרבה למאבק מוסרי המסתיים בהכרעה נכונה. הוא אף מצטט את צ'רלס טיילור (Taylor) כדי לקבוע שאפשר לעורר באחרים את היצר הטוב אם נפגיש אותם עם היצר הטוב שלהם, או עם חובתם ויכולתם לעמוד במבחנים מוסריים.

הסיבה השנייה שמעלה פאנג'וואני להתנגדות למחקר העוסק בדמויות מקודשות שלא במסגרת לימודי דתות או התיאולוגיה בלבד, קשורה במיוחד לחקר האסלאם והמזרח התיכון. פאנג'וואני מצטט את אדוארד סעיד וקובע שאחת ההשפעות הבולטות

של השיח האוריינטליסטי היא הנטייה לעשות שימוש פוליטי 'מערבי' בתובנות על המזרח שהן עצמן תוצר של שיח אוריינטליסטי. כך, למשל, תחקרנה קהילות דתיות בכלים המדגשים קטגוריות המאפיינות פוליטיקה 'חילונית'. אף שפאנג'וואני אינו מדגים את הטענה, קל להניח למה הוא מתכוון. דוגמה אפשרית אחת היא העמדתם של 'מתונים' מול 'קיצוניים' בכל הנוגע לשיח פוליטי מזרחי-תיכוני. דיכטומיה זו נוטה להחזיק מעמד זמן קצר בלבד. ההבדלים בין מתונים לקיצוניים במערב נוגעים בעיקר ליחסם כלפי 'השיטה' הליברלית-דמוקרטית, שיטה שכלליה מקובלים כל כך עד שהם כמעט שקופים, מעל לכל הסבר. העובדה שבעולם האסלאמי קשה להצביע על עקרון הסדרה חברתי ברור כל כך, הופכת אבחנות חד-משמעיות כאלה לבלתי רלוונטיות. פאנג'וואני מציע לשקול לחקור את האסלאם מתוך שימוש במתודולוגיה הפנימית שלו עצמו, מתודולוגיה הכוללת, כאמור לעיל, דיסציפלינות של פרשנות דתית. דיסציפלינות אלו מאפשרות לבחון את יחסי גומלין בין המוסלמים, הדמויות המקודשות להם ולאידאולוגיות הנוצרות במרחב המוסלמי.

מעין סיכום

מהם אפוא מאפייניו של המחקר ה'אחר' של דתיות ושל קהילות דתיות שפאנג'וואני מציע, במיוחד בהקשרים אסלאמיים? אפשר להתחיל ולציין שפאנג'וואני, ברוח חזונו הבונה והמחויב, אינו רואה בעצמו (ככל הנראה) 'אחר'. הוא מצביע על יעדים נוספים שכדאי לשקול ועל אסטרטגיות מחקריות שכדאי להפעיל, אך לא רואה בהם חלופה מובהקת לשיטה הקיימת. להבנתו, התעלמות מהיבטים מסוימים של דתיות היא התנהלות מחקרית לקויה. דיון שכלתני, הנחת מוקדי המחלוקת 'על השולחן' והכרעה המביאה בחשבון את טובת החוקר, את תחום המחקר ואת מושאי המחקר – כל אלו יספיקו לפתרון ראוי וצופה פני עתיד לכשלים שהוזכרו.

אולם מדבריו עולות שאלות מרחיקות לכת: האם מחקר המבקש לבחון היסטוריה של קהילה דתית, או של מערכת אמונית, שקול לכל סוג אחר של מחקר היסטורי? האם ההכרה בקיומם של גורמים אינטלקטואליים וחוויתיים החורגים מן המקובל באקדמיה – אמונה, אלוהים, התגלות – מספיקה כדי לכתוב עליהם ולהצליח לשקף את תרומתם לעיצובה של השקפת עולם דתית? האם אפשר לנתק בין הממד המוסרי במסורות דתיות מונותאיסטיות לבין המחקר של המסורות האלה? האם נדרש מטען חוויתי כלשהו כדי להעריך חוויה דתית?

התשובה לשאלה האחרונה מדגימה את מורכבותו של הדיון העולה מן הספר בעריכתו של פאנג'וואני. יהיה קשה לטעון שמי שלא עבר חוויה דתית אינו כשיר להערכה של חוויה כזאת ושל מקומה בעיצוב השקפת עולם או בתהליך קבלת

החלטות. ובכל זאת, יהיה קשה לטעון שלחוויה הדתית אין משקל, או שמשקלה מוגבל לפרטים החווים אותה, בהתהוותה של מציאות חברתית ופוליטית. מסקנה זו נכונה בוודאי באשר למזרח התיכון המשתנה לנגד עינינו. האם החוויה הדתית עצמה, דתיות שהיא אורח חיים, מציעה הגדרות של מושגי יסוד הקוראות תגר על ההגדרות הנהוגות כיום במחקר, בקביעת מדיניות ובקבלת החלטות? מושגי יסוד אלה עשויים להיות, בין השאר, 'אמת', 'יציבות', 'אידיאולוגיה' ועוד ועוד.

קשה לענות על שאלות כאלה במסגרת רשימת ביקורת קצרה. חשוב להצביע על כך ששאלות אלו עולות ממרבית הפרקים בספר, אפילו מהפרקים שכתבו מלומדים שאינם שיעים, אך אינן זוכות לתשובות ברורות. לספר סדר יום משלו, הקשור ברווחתה של הקהילה השיעית בעיראק וביצירת מודל מחקרי לשיעה בת ימינו, שאינו מודל המקדיש את עצמו להבחנות פוליטיות חסרות תוחלת, מחד גיסא, וגם לאיזוטריקה מיסטית או היסטוריוציסטית, מאידך גיסא. קל להזדהות עם מטרותיו של פאנג'וואני. אין ספק שמחקר השיעה המודרני נוטה לניסוחן של הבחנות כאלה ולאישושן, אך השאלות שהוא מעורר אינן מוגבלות לדיון ברווחתם של תושבי סמארה.

קל לזהות דתיות עם פונדמנטליזם ועם אחידות מחשבתית חד-ממדית השואפת לעצב את העולם בצלמה, צלם שאין ברור ממנו. המציאות המזרח-תיכונית של ימינו – במצרים, בעזה, בתוניסיה, אך גם באיראן ובעיראק – מדגימה עד כמה הניסיון לייחס לאסלאם חד-ממדיות פוליטית הוא, לכל הפחות, בעייתי ביותר. גישתו של אמראנעלי פאנג'וואני ושל הספר שערך המונח לפנינו היא התחלה ראויה במסע לעבר התמודדות חדשה עם האסלאם הפוליטי ועם מקומה של דתיות על כל היבטיה בהקשרים חברתיים, תרבותיים ומדיניים. דתיות כזאת מתמודדת בקלות עם ריבוי השקפות ופרקטיקות. מנהיגיה רואים בריבוי תכונת יסוד של השקפת עולם דתית, תכונה שמקורה בהכרה באחדותו ובנצחיותו של אלוהים דווקא. הכרה כזאת מלווה בהכרה נוספת – בני אדם אינם אלוהים: הוא אחד, הם רבים; כשדברו אחד, ברור וחד-משמעי, דבריהם תמיד פרשניים, מושלמים פחות, תלויים בהדדיות של קיומם המשותף, בשיחה שהם יכולים ונדרשים לפתח כחלק מחובתם כלפי אלוהים.

אמראנעלי פאנג'וואני ראוי לכל שבח על ניסיונו להתחיל בגיבושה של גישה מחקרית מעין זו. למרות הביקורת שהוא צופה, ביקורת שתתקוף אותו על חיבור לא ראוי בין אקדמיה לאמונה, אני מבקש להציע ביקורת אחרת. השאלות שהוא מעלה ראויות לדיון נחוש יותר, דיון שאינו מתנצל ואינו מחפש השלמה והרמוניה. תנועות דתיות רבות רואות את עצמן נתונות במאבק עם העולם החילוני. יש תנועות שבעבורן המאבק הזה יוכרע בכוח, וניצחונו של צד אחד יבשר את מחיקתו של הצד האחר. לעומתן, עומדות תנועות רבות אחרות שאין להן כל אפשרות פרט לדו-קיום מורכב בין המערב והאסלאם. כדי לצעוד בנתיב כזה של דו-קיום לא מספיק להכיר באמת

רשימת ביקורת

הבסיסית של מערך המושגים המערבי להערכת רעיונות, פעולות וחוויות. פאנג'וואני יודע זאת ומכוון לכך, אך הוא אינו מדגיש מספיק את הדחיפות ואת החיוניות של ניסיונותיו. אני מאחל לו התפכחות מהירה מן השאיפה לשלמות הרמונית ואימוץ מאתגר ומעורר של הוויכוח הנוקב, שרק בעקבותיו יוכל להתפתח דו־קיום ישים ויציב.

אורי גולדברג